

УДК 159.9:34(075.8)

А. Р. ПОМАЦАЛЮК,

здобувач кафедри прикладної психології

Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна

ВПЛИВ ІНДИВІДУАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНИХ ОСОБЛИВОСТЕЙ ЗАСУДЖЕНИХ ЖІНОК НА АДАПТАЦІЮ У ВИПРАВНИХ УСТАНОВАХ

Під час дослідження впливу індивідуально-психологічних особливостей засуджених жінок на адаптацію у виправних установах виявлено зниження адаптаційних показників жінок на психофізіологічному і психічному рівнях психологічної адаптації. Воно полягає в різних проявах дисбалансу у сфері емоцій і в інтелектуальній недостатності.

Ключові слова: соціально-психологічна адаптація, індивідуально-психологічні особливості, емоційна сфера, життєстійкість, засуджені жінки, виправні установи.

Pomatsalyuk, A.R. (2015), "The impact of individual and psychological characteristics of female prisoners on adaptation in correctional institutions" ["Vplyv indyvidualno-psykhologichnykh osoblyvostei zasudzhenykh zhinok na adaptatsiiu u vypravnykh ustanovakh"], *Pravo i Bezpeka*, No. 2, pp. 212–216.

Постановка проблеми. Проблема адаптації людини, яка знаходиться в особливих (нестандартних, проблемних, екстремальних і т. п.) умовах, є однією з ключових в сучасній психологічній науці. У рамках цієї проблеми дослідниками розглядаються найважливіші аспекти життєдіяльності людини в умовах, що відрізняються від звичних природних і соціальних середовищних умов [1; 2].

Серед цих досліджень особливе місце займає проблема адаптації людини, яка знаходиться в умовах соціальної ізоляції. Під соціальною ізоляцією в психологічній науці розуміють відокремлення людини або групи людей від звичних умов спілкування з іншими людьми. Одну з форм соціальної ізоляції являє собою позбавлення волі засуджених за злочин.

Виникає необхідність психологічної адаптації людини до цих ускладнених умов і відповіді на питання про її характер та особливості. Вплив на засуджених без урахування їх індивідуально-психологічних особливостей знижує ефективність виховних заходів, породжує конфліктні ситуації, посилює негативний вплив криміногенних факторів.

У зв'язку з цим вивчення індивідуально-психологічних особливостей є важливою передумовою успішного функціонування органів, що виконують покарання. Крім того, важливість психологічних досліджень підвищується у зв'язку із законодавчим закріпленням права засуджених на психологічну допомогу. Таким чином, вивчення індивідуально-психологічних особливостей засуджених – це особлива сфера діяльності психологічної служби, яка повинна сприяти більш успішній ресоціалізації правопорушників, виявленню осіб, які потребують

підвищеного контролю та профілактичної роботи, а також вирішенню конкретних практичних завдань.

Аналіз останніх досліджень та публікацій показав, що у пенітенціарній психології накопичено певний багаж знань про психологічні особливості осіб, які вчинили злочин. Численні роботи таких вітчизняних і зарубіжних учених, як Ю. М. Антонян, В. В. Гульдман, М. Г. Дебольський, Г. Х. Єфремова, В. М. Поздняков, Л. Б. Філонов та інші, склали теоретичну основу психологічного забезпечення процесу реабілітації ув'язнених, які відбувають покарання у виправних установах [1; 3; 4].

Соціально-психологічна адаптація особистості – складне явище, пропорційно взаємопов'язане з особливостями прояву індивідуально-психологічних властивостей людини. Цю проблему в зарубіжній психології вивчали такі дослідники, як Б. Беттельхайм, В. Франкл, Е. Гофман та інші [3; 5].

У нашому дослідженні реалізується принцип системності. Робота виконується в рамках культурно-історичного підходу до розвитку психіки (Л. С. Виготського). Зокрема, Л. С. Виготський вважає, що людина володіє особливим видом психічних функцій та вони формуються під час соціальних взаємодій. Іншими словами, Л. С. Виготський стверджував, що вищі психічні функції людини, чи свідомість, мають соціальну природу, їх не можна розглядати поза зв'язком конкретного індивіда з навколишнім середовищем і природою в цілому.

Цей підхід дозволяє проаналізувати основні аспекти проблеми адаптації людини в умовах позбавлення волі, врахувати в дослідженні одночасно і людину, і її оточення.

Таким чином, можна дати таке визначення психологічної адаптації: це процес і результат пристосування людини до середовищних умов на рівні цілісної психіки в системі «людина – життєве середовище» з метою збереження її динамічної рівноваги.

Цілісна психологічна адаптація людини являє собою систему. Моделюючи її структуру, виділяють її психофізіологічний, психічний і соціально-психологічний рівні. Ми припускаємо, що в структурі психологічної адаптації людини в умовах позбавлення волі будуть виявлені деформації певного характеру: очікується зсув показників в обидві сторони від діапазону середньої норми на психофізіологічному і психічному рівнях психологічної адаптації. Внаслідок дії механізмів соціальної компенсації можливе досягнення нормативних (середніх) показників на соціально-психологічному рівні психологічної адаптації.

Показниками психофізіологічного рівня психологічної адаптації виступили емоційні характеристики психіки. В разі їх надмірної вираженості можна говорити про загострення емоційних особливостей за типом акцентуацій (А. С. Личко; К. Леонгард) [4; 6].

Поняття акцентуації відбиває динамічні характеристики індивідуально-психологічних особливостей людини, ступінь вираженості яких істотно змінюється – від індивідуальних параметрів до крайніх варіантів норми, істотно ускладнюючи адаптацію. Акцентуації охоплюють широкий спектр індивідуально-психологічних особливостей, які розташовуються в трьох основних сферах: спрямованості та інтересів, сфері емоцій і сфері інтелекту [6; 7].

Емоційна сфера містить індивідуально-психологічні особливості, що визначають різні варіації індивідуальності людини (або ступінь акцентуації). До їх числа можна віднести особливості виникнення і динаміки емоційних реакцій, процесів і станів, а також ряд емоційних явищ: сприйняття, переробки, регуляції, реагування.

Психічний рівень психологічної адаптації представлений показниками такої інтегральної характеристики, як інтелект. У теорії розвитку психіки (О. М. Леонтьєва) провідним новоутворенням вищої стадії виникнення психічного є інтелект, який підкреслює когнітивну спрямованість психіки [7; 8]. Інтелект збагачує психіку за рахунок привнесення нових здібностей: оперування цілісними, абстрактними образами, здатності до перетворюючої навколишній світ діяльності на основі встановлення

нових значущих зв'язків і відносин між явищами і досвіду та ін.

М. О. Холодна визначає інтелект як особливу форму «організації індивідуального ментального ... досвіду у вигляді наявних ментальних структур ...» [9, с. 76], де ментальний досвід – система психічних утворень і психічних станів – лежить в основі пізнавального ставлення людини до світу.

Параметри соціально-психологічного рівня психологічної адаптації представлені:

1) інтегральним показником соціально-психологічної адаптації, що включає різноманітні психологічні характеристики особистості (самосприйняття, емоційний комфорт, локус контролю тощо);

2) показниками такої особистісної змінної, як життєстійкість, що являє собою конструкт, який характеризує міру здатності особистості витримувати стресову ситуацію, зберігаючи внутрішню збалансованість.

Мета роботи – виявлення індивідуально-психологічних особливостей засуджених у виправних установах.

У нашому дослідженні брали участь 90 жінок, які відбувають покарання у виправній установі, віком від 19 до 30 років. Тривалість строків ув'язнення від 3 до 12 років. Дослідження проводилося у Качанівській виправній колонії управління Державної пенітенціарної служби України в Харківській області (№ 54).

Для здійснення поставленої мети було використано різні методи:

– особистісний опитувальник К. Леонгарда і Г. Шмішека – для діагностики акцентуації характеру;

– культурно вільний тест інтелекту Р. Кеттелла, що дозволяє виявити рівень загального інтелекту, оцінити переважно біологічно детермінований (вроджений) компонент інтелектуального потенціалу, що не залежить від подальших впливів культурного середовища (виховання, освіти, цілеспрямованого навчання);

– тест життєстійкості С. Мадді (в адаптації Д. О. Леонтьєва, Є. І. Рассказова), спрямований на вивчення системи переконань про себе, про світ, стосунки з ним, які дозволяють людині витримати й ефективно долати стресові ситуації;

– бесіду [4; 6].

Виклад основного матеріалу. Розглянемо результати отриманих даних, починаючи з особистісного опитувальника К. Леонгарда і Г. Шмішека. Так, у більшості жінок (87,1 %) було виявлено ті чи інші негативні зміни емоційної сфери, представлені широким спектром

відхиленнь від середніх показників (показники вищі від нормативних за шкалами «Циклотимічний тип», «Збудливий тип», «Дістимічний тип», «Тривожний тип», «Емотивний тип»).

Розглянемо більш детально кожен тип акцентуації. «Циклотимічний тип» акцентуації було виявлено у 30,6 % жінок. Велика частина обстежених цієї групи набрала за відповідною шкалою граничне число балів – 24 (що говорить про високий ризик дезадаптації). Для цієї групи жінок характерна часта зміна гіпертимних і дістимних станів з досить вираженою глибиною переживання полярних емоцій. Людям цього типу властиві часті періодичні зміни настрою, а також залежність від зовнішніх подій. Їхні вчинки і дії збоку здаються невмотивованими, а поведінка – важко передбачувана. Основною характеристикою емоційної сфери є підвищена афективна лабільність. Більше того, люди цього типу акцентуації характеру важко переживають невдачі, часто думають про власні недоліки, потрібність, переживають почуття самотності, стають замкнутими.

У 26,5 % жінок, які відбувають покарання у виправній установі, переважають емоційні прояви, характерні для збудливого типу. Вони представлені підвищеною запальністю, дратівливістю, некерованістю, схильністю до хамства і брані, до чвар і конфліктів, у яких самі і є активною, провокуючою стороною. Їхній поведінці характерні недостатня опосередкованість, висока імпульсивність і реактивність. Цей тип людей байдужий до майбутнього, цілком живе сьогоднішнім, бажаючи витягти з нього масу розваг.

Близько 22 % досліджуваних мають емоційний дисбаланс, що виявляється у переважанні зниженого тла настрою з тужливим або похмурим відтінком аж до клінічно окресленої реактивної депресії («Дістимічний тип»). З додаткових включень можна відзначити підвищену емоційну збудливість і тривожність. Такі люди мало контактні, небагатослівні. Для них характерні песимістичне ставлення до майбутнього, занижена самооцінка.

Невелику кількість жінок (а саме 14 %) можна охарактеризувати як людей мало контактних, невпевнених у собі. Схильні до поглибленого самоаналізу, у конфліктних ситуаціях шукають підтримки та опори. З додаткових включень відзначалися ознаки підвищеної емоційної лабільності.

Емоційними особливостями володіють всього 6 % засуджених. Для людей цього типу характерні емоційність, чутливість, тривожність, глибокі реакції у світі тонких почуттів.

Найбільш сильно виражені риси – гуманність, співпереживання іншим людям або тваринам, чуйність, сердечність. У них виявляється висока чутливість, вразливість, податливість, певна м'якосердечність, емоційна нестійкість.

Таким чином, у переважної більшості жінок було виявлено різні прояви дисбалансу, дисгармонічності емоційної сфери. Ці прояви можна пояснити тим, що у досліджуваних відбувається застійність емоційних реакцій, оскільки виправні установи ламають звичний уклад життя будь-якої людини, відриваючи індивіда від рідних, близьких людей, прирікаючи на роки важкого, приреченого існування. Незважаючи на час перебування у даному місці, не можливо звикнути до цього нового середовища, до незвичних умов праці та побуту, до соціального оточення, специфічних вимог режиму відбування кримінального покарання, що підтвердилося під час бесіди із засудженими.

У бесіді з'ясувалося, що умови позбавлення волі всіма без винятку жінками сприймаються вкрай негативно. Як основну деструктивну складову вони виділяли умови соціальної ізоляції. За словами засуджених, в їх середовищі нерідкі міжособистісні конфлікти, що супроводжуються вербальною та фізичною агресією. У багатьох обстежених хоча б одноразово з'являлися суїцидальні думки (понад половини опитаних); у 9 жінок суїцидальні думки згодом оформилися в суїцидальні наміри і дії.

За результатами культурно вільного тесту інтелекту Р. Кеттелла, у 62 % жінок був діагностований знижений рівень розвитку інтелекту. Це може свідчити про схильність до нападок і звинувачень, критики, роздачі рад і засудження. Люди цього типу схильні до роздування дрібниць, поки проблеми не перетворяться на велику снігову грузу, жорсткі, не вміють виявляти гнучкість. Виражені невпевненість і деяка закритість, відчуття труднощів перед визнанням своїх помилок.

У 20 % жінок IQ відповідав середнім значенням, і тільки 18 % мали значення «хорошої» норми. В останньому випадку це люди більш інтелектуально розвинені, абстрактно мислячі, мають деяку кореляцію з культурним рівнем, а так само з реактивністю.

Можна сказати, що у більшості обстежених засуджених виявлено знижений рівень інтелектуального розвитку (у 62 %), що свідчить про недостатність психологічної адаптації на її психічному рівні.

Результати демонструють, що на психофізіологічному і психічному рівнях психологічної

адаптації в жінок, які відбувають покарання у виправній установі, простежується досить виражена тенденція до зниження адаптаційних показників.

Результати тесту життєстійкості С. Мадді виявили, що у 74,8 % обстежених засуджених був досить високий рівень життєстійкості, а в 25,2 % – низький рівень життєстійкості.

У 59,2 % випробуваних незалежно від загального рівня життєстійкості показники за субшкалою «Встановлення контролю» були стабільно високі. Поряд з цим показники за субшкалою «Прийняття ризику» були дещо знижені. Такі дані можуть бути пояснені особливостями сприйняття і самосприйняття жінок в умовах позбавлення волі з притаманними їм численними обмеженнями та стресогенними факторами.

Особи, які відбувають покарання у виправній установі, виявляють підвищену вибірковість, як правило, віддаляючись від негативного досвіду, який, можливо, тісно асоціюється у них з місцем ув'язнення. Вони схильні уникати невизначених ситуацій, виявляти побоювання і підвищену обережність. В умовах суворої регламентації життя кожен їх вчинок має старанно вивірятися, оскільки зайва спонтанність поведінки може спричинити за собою санкції як з боку адміністрації, так і з боку середовища засуджених.

У процесі бесіди з жінками з'ясувалося, що умови позбавлення волі забезпечують їм задоволення різних потреб (хоча і в обмеженому вигляді), а саме: зайнятість за рахунок включення у трудову діяльність, спілкування, дозвілля, надання різних видів допомоги, в тому числі і психологічної. Умови позбавлення волі впливають і на вищі психологічні структури особистості правопорушників (ціннісні, смислові): у репліках засуджених часто звучать теми спокутування провини, кращого майбутнього після закінчення терміну покарання, самовдосконалення.

Таким чином, життєдіяльність засуджених, а також адаптація (як безперервний процес) не припиняються, незважаючи на вкрай важкі умови (умови позбавлення волі). Крім цього, соціальна ізоляція, як і численні види депривації, що виникають у випадку позбавлення волі,

носять відносний, а не абсолютний характер. Отже, у засуджених реалізуються основні відносини зі світом (нехай і в обмеженому, зміненому вигляді), характерні для людей, які проживають у звичайних умовах.

Виходячи з цього, ускладнені умови життєвого середовища (умови позбавлення волі) зумовлять специфіку, але не припинення психологічної адаптації.

У першу чергу, негативним деформаціям у структурі психологічної адаптації будуть піддані психофізіологічний і психічний рівні як найменш чутливі до корекції і компенсації з боку позитивних соціальних впливів. На рівні особистісних утворень (визначають стан соціально-психологічного рівня) відбудеться зміцнення адаптаційних показників за рахунок їх більшої чутливості до таких.

Отже, в цій роботі була розглянута проблема впливу індивідуально-психологічних особливостей засуджених на адаптацію у виправних установах. На підставі отриманих результатів можна зробити наступні **висновки**.

Виявлено зниження адаптаційних показників жінок, які відбувають покарання у виправній колонії, на психофізіологічному і психічному рівнях психологічної адаптації. Воно полягає в різних проявах дисбалансу у сфері емоцій і в інтелектуальній недостатності.

Більшій частині жінок (30,6 %) властиві часті періодичні зміни настрою, а також залежність від зовнішніх подій. Основною характеристикою емоційної сфери є підвищена афективна лабільність. У 26,5 % жінок, які відбувають покарання у виправній установі, переважають емоційні прояви, характерні для збудливого типу. Вони представлені підвищеною запальністю, дратівливістю.

У більшості обстежених засуджених виявлено знижений рівень інтелектуального розвитку (у 62 %), що свідчить про недостатність психологічної адаптації на її психічному рівні.

У значній частині засуджених (а саме у 74,8 %) виявлено високий рівень життєстійкості, який може свідчити про активізацію особистісних механізмів компенсації та підвищення адаптивних можливостей на соціально-психологічному рівні.

Список використаних джерел

1. Андреева Д. А. О понятии «адаптация». Исследование адаптации студентов к условиям учебы в вузе / Д. А. Андреева // Человек и общество. – 1973. – Вып. 13. – С. 62–69.
2. Зотова О. И. Некоторые аспекты социально-психологической адаптации личности / О. И. Зотова, И. К. Кряжева // Психологические механизмы регуляции социального поведения / под ред. М. И. Бобневой, Е. В. Шороховой. – М. : Наука, 1979. – С. 219–232.

3. Ганзен В. А. Системное описание в психологии / В. А. Ганзен, В. Н. Юрченко. – Л. : Изд-во Ленингр. ун-та, 1984. – 176 с.
4. Лактіонов О. М. Основи пенітенціарної психології : навч. посіб. для студентів ВНЗ / О. М. Лактіонов. – Харків : ХНУ ім. В. Н. Каразіна, 2007. – 150 с.
5. Глоточкин А. Д. Психические состояния человека, лишённого свободы / А. Д. Глоточкин, В. Ф. Пирожков. – М. : Высш. шк. МВД СССР, 1968. – 163 с.
6. Практическая психодиагностика. Методики и тесты : учеб. пособие / [ред. и сост. Д. Я. Райгородский]. – Самара : Бахрах-М, 2001. – 668 с.
7. Леонтьев Д. А. Очерк психологии личности / Д. А. Леонтьев. – М. : Смысл, 1993. – 43 с.
8. Леонтьев Д. А. Психология смысла. Природа, строение и динамика смысловой реальности / Д. А. Леонтьев. – М. : Смысл, 2003. – 488 с.
9. Холодная М. А. Психология интеллекта: парадоксы исследования / М. А. Холодная. – 2-е изд., перераб. и доп. – СПб. : Питер, 2002. – 272 с. – (Мастера психологии).
10. Гернет М. Н. В тюрьме: очерки тюремной психологии / М. Н. Гернет. – Киев : Юрид. изд-во Украины, 1930. – 264 с.
11. Панов В. И. Экологическая психология. Опыт построения методологии : [монография] / В. И. Панов ; РАН, Ин-т психологии. – М. : Наука, 2004. – 196 с.

Надійшла до редколегії 25.08.2015

ПОМАЦАЛЮК А. Р. ВЛИЯНИЕ ИНДИВИДУАЛЬНО-ПСИХОЛОГИЧЕСКИХ ОСОБЕННОСТЕЙ ОСУЖДЁННЫХ ЖЕНЩИН НА АДАПТАЦИЮ В ИСПРАВИТЕЛЬНЫХ УЧРЕЖДЕНИЯХ

При исследовании влияния индивидуально-психологических особенностей осуждённых женщин на адаптацию в исправительных учреждениях выявлено снижение адаптационных показателей женщин на психофизиологическом и психическом уровнях психологической адаптации. Оно состоит из различных проявлений дисбаланса в сфере эмоций и в интеллектуальной недостаточности.

***Ключевые слова:** социально-психологическая адаптация, индивидуально-психологические особенности, эмоциональная сфера, жизненная стойкость, осужденные женщины, исправительные учреждения.*

POMATSALYUK A. R. THE IMPACT OF INDIVIDUAL AND PSYCHOLOGICAL CHARACTERISTICS OF FEMALE PRISONERS ON ADAPTATION IN CORRECTIONAL INSTITUTIONS

Individual and psychological characteristics of prisoners serving sentences in jails are revealed; the impact of individual and psychological characteristics of female prisoners on adaptation in correctional institutions is found out.

In the frames of this problem the most important aspects of human life that differ from traditional natural and social environmental conditions are considered. It is noted that under the social isolation in psychological science we understand «the separation of a person or group of people from the usual conditions of communication with other people». One of the forms of social isolation is imprisonment of convicts for a crime. Holistic psychological adaptation of a person is a system. Modeling its structure, we allocate its psycho-physiological, psychological and socio-psychological levels. Based on these results it was found out the decrease of the adaptive parameters of women who serve their sentence in a prison on psychophysiological and mental levels of psychological adaptation. It lies in different manifestations of imbalance in the sphere of emotions and intellectual failure. Most of the surveyed convicts have reduced level of intellectual development (62 %) that indicates on a lack of psychological adaptation on the mental level. A big number of convicts (namely 74.8 %) have a high level of resilience, which may indicate the activation of personal compensation mechanisms and increase of adaptive capacities on the social and psychological level. Thus, the livelihoods of convicts, including adaptation (as a continuous process), do not stop, despite the extremely difficult conditions (conditions of imprisonment).

***Keywords:** social and psychological adaptation, individual and psychological characteristics, emotional sphere, vitality, female prisoners, correctional institutions.*